

Noorte ajaloolaste konverents Sankelmarkis

"Baltikum Saksamaa ja Venemaa vahel 19.–20. sajandil" ("Das Baltikum zwischen Deutschland und Russland im 19.–20. Jahrhundert"). Sellise pealkirja all toimus 13.–15. oktoobril Flensburgi lähedal Sankelmarkis Baltimaade ja Saksamaa noorte ajalooteadlaste konverents. Ürituse initsiaatoriks ja organiseerijaks oli Lübeckis tegutsev Balti Akadeemia (*Academia Baltica*¹) koostöös Sankelmarki Akadeemiaga (*Akademie Sankelmark*²). Konverentsi eesmärk oli valgustada saksa-balti vastastikuste poliitiliskultuuriliste suhete ja mõjude ajaloo aspekte ning seeläbi "laiendada ja süvendada teadmisi Balti riikidest".³ Baltikumi ajalugu käsitlevaid dissertatsiooniprojekte⁴ oli tutvustama kutsutud ligi paarkümmend noorema põlvkonna ajaloolast Eestist, Lätist, Leedust ja Saksamaalt, kelle omavahelisi diskussioone tunnustatud ajalooteadlased täiendasid temaatiliste sissejuhatuste ja ülevaadetega. Viimaste seas olgu nimetatud konverentsi ettevalmistamisel ja läbiviimisel olulist rolli mänginud dr. Karsten Brüggemann (*Nordost-Institut Lüneburg*/Tartu Ülikooli Narva Kolledž), dr. Konrad Maier (*Nordost-Institut Lüneburg*), prof. Ralph Tuchtenhagen (Hamburgi Ülikool) ning *Academia Baltica* juhataja dr. Christian Pletzing.

Saksa-Taani piirilal 1952. aastal asutatud

Sankelmarki Akadeemias aset leidnud Baltikumi ajalooale pühendatud konverents oli oma struktuurilt jagatud päevade ja täpsemate teemade kaupa kolmeks erineva raskuskeskmega sektsiooniks. Iga sektsioon algas käsitlusele tuleva teema ülevaatega, seejärel tuli referentidel esitada oma uurimisprojekti tutvustav ettekanne, millele järgnesid kohati küllaltki elavaks kujunevad arutelud.

Esimese sektsiooni keskseteks märksõnadeks olid *rahvus, religioon ja kultuur*. Stefan Donecker (*European University Institute*, Firenze) andis oma ettekandes⁵ huvitava ülevaate meetodikast ja kriteeriumidest, mille abil defineeriti etnilisust varauusaegsel Liivimaal, eeskätt 16. ja 17. sajandil.⁶ Donecker jõudis tolleaegseid allikaid interpreteerides (sh. Paul Einhorn. *Historia Lettica*, 1649; Olaus Hermelin. *De origine Livonorum*, 1693 jt.), järeldusele, et humanistlikud õpetlased käsitlesid mõistet "mittesakslased" (*Undeutsch*) esmajoonel etnograafilise kategooriana *resp.* (peamiselt passiivse) ajaloosündmuste subjektina.⁷

Kristiine Ante (Riia Ülikool) rääkis baptistliku liikumise tekkimisest ja algusaegadest Kuramaal 19. sajandil, rõhutades eriti olulisena Saksamaalt lähtunud mõjusid ja impulsi ning valgustades ka tsaarivalitsuse suhtumist uue usuliikumise levikusse Balti provintssides.⁸ Baptismi levik algas 1860. aastatel Meemelist, kuhu ilmusid Saksamaalt lähtunud esimesed baptistlikud jutlustajad. Tsaarivalitsus ei suutnud senitundmatu "sekti" suhtes esialgu seisukohta võtta ja alustas uurimist, et koguda infot õpetuse põhidoktriinide kohta ning vahistada "kahtlased isikud". Luterlik kirik nägi baptistlikus liikumises endale tõsist ohtu, olles seisukohal, et ei tohiks lubada Meemeli jutlustajate külaskäike ümberkaudsetele aladele ja et pole põhjust lubada baptismi levikut Vene impeeriumis.⁹

¹ Vt. lähemalt <http://www.academiabaltica.de/>

² Vt. nimetatud institutsiooni ja selle eesmärkide kohta lähemalt http://www.eash.de/akademie_sankelmark.htm

³ Nagu konverentsi programmis öeldud, "võidavad Kirde-Euroopa "Tiigerrigid" tänasel päeval üha enam kohta Saksamaa liitvabariigi avalikus teadvuses", kuigi nad sakslaste jaoks tunduvad hetkel ikka veel "kaugete" ja eksootilistena. Huvitava ja mõnes mõttes intrigeeriva seigana tasub märkida, et ürituse peamine finantseerija oli Saksamaa Liitvabariigi siseministeerium.

⁴ Käesolevas ülevaates ei ole võimalik neil kõigil peatuda. Seepärast on allakirjutanu teinud peetud ettekannetest teatava valiku, lähtudes omaenda subjektiivsest arusaamast, mis võiks eesti lugejale rohkem huvi pakkuda.

⁵ "Ein hartes, unbändiges und böses Volk". Protonationale Identitätszuweisungen im frühneuzeitlichen Livland".

⁶ Olulisteks märksõnadeks on siin kuuluvus talupojaseisusesse, erinevad genealoogilised hüpoteesid ja päritolumüüdid, ebausk ja nõidus jne.

⁷ Samas on mõiste *Undeutsch* puhul tegemist ka sotsiaalse kategooriaga, mida rakendati just talupojaseisuse suhtes. Nii ei hõlmanud see mõiste nt. rootsi soldatit või vene kaupmeest.

⁸ "Baptism in Courland in the Second Half of the 19th Century. Influence of Germany and Russia".

⁹ Muu hulgas peeti baptistlikke jutlustajaid harimatuteks. Samuti ei lubatud matta baptiste "pühitsetud mulda", s. t. luterlikesse surnuaedadesse.

Riigi keskvalitsuse ametliku tunnustuse leidis liikumine alles 1879. aastal.¹⁰

Indrek Kiverik (Tallinna Ülikool) käsitles¹¹ baltisakslaste suhtumist Vene tsaaririiki ja vene rahvusesse 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul, keskendudes eriti venestamisreformidele ning baltisakslaste publitsistlikule ja poliitilisele võitlusele nende vastu. Kiverik jättis baltisakslaste riigitruuduse küsimuse lahtiseks, märkides samas, et nende riigitruuduse ja tsaartruuduse vahel eksisteeris ilmne lõhe. Enne Esimest maailmasõda üritasid baltisakslased Saksamaaga (ja vastupidi) tihedamaid sidemeid luua, need katsed jäid siiski edutuks. Ettekandja viitas üsna õigustatult sellele, et senises ajaloodiskursuses on praktiliselt tähelepanuta jäänud saksa keskikihi (nn. *Kleindeutsche*), vaimulikkonna ja teiste baltisaksa kihtide suhtumine Vene riiki.

Konverentsi teine ettekanneteosa oli pühendatud teemale “Sakslased, baltimaalased ja venelased tsaaririigist kuni Teise maailmasõjani”. Christian Westerhoffi (Erfurt) ettekanne¹² käsitles Esimese maailmasõja ajal toimunud tööjõu sunniviisilist värbamist Poolast ja Baltikumist Saksa sõjatööstuse teenistusse.¹³ Sõjapidamise industrialiseerumine viis alates 1915. aastast Saksamaal tuntava tööjõupuuduseni, selles olukorras tundusid okupeeritud lääne- ja idaalad teretulnud reservidena tööliste värbamiseks. Saksamaa valitsus üritas esialgu propaganda abil tööjõudu saada, kui see aga soovitud tulemusi ei andnud, orienteeruti alates 1916. aasta sügisest ümber sundvärbamisele. Westerhoff viitas, et Baltikumi ja Poola puhul on raske hinnata sunniviisiliselt värvatute arvu, sest on keerukas

tõmmata piiri vabatahtlike ja sunnitööliste vahele. Saksa ametkonnad kasutasid nimetatud alade puhul tunduvalt vähem avalikku vägivalda kui mujal, eelistati rakendada pigem majanduslikke survemeetmeid.

Vaida Plauškaitė (Vilnius) analüüsis Saksamaa mõju Meemelimaa administratiivsele korraldusele aastatel 1920–1930¹⁴, leides, et Saksamaa mõju sealsetele ametnikele oli tuntav. Suures osas olid senised Saksa ametnikud ka pärast Meemeli alade Leeduga ühendamist jäänud oma kohtadele. Et Saksamaa mõju vähendada, üritas Leedu valitsus asendada seniseid saksa ametnikke lojaalsemate (s. o. leedu) ametnikega, kuid kvalifitseeritud ametnike nappuse tõttu esines seejuures ületamatuid probleeme.¹⁵

Kaido Laurits (Tartu Ülikool/Riigiarhiiv) tutvustas dissertatsiooniprojekti Eesti Vabariigi vähemusrahvuste kulturomavalitsuse teemal,¹⁶ keskendudes eeskätt baltisaksa rahvusgruppide maailmasõdade vahelisel ajal. Ettekandja andis ülevaate 1925. aasta vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seaduse vastuvõtmise ja selle funktsioneerimisega seotud probleemistikust ning nimetatud seaduse alusel loodud Saksa Kulturomavalitsuse tegevusest.¹⁷

Rasa Pärpuce (Riia) ülevaade¹⁸ käsitles Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahelisi läbirääkimisi baltisaksa kultuuripärandi saatuse üle 1939. aastal. Saksamaa soovis erinevatele baltisaksa organisatsioonidele kuuluvaid kultuuriväärtusi, mis seni olid olnud hoiul Eesti, Läti ja Leedu riiklikes või munitsipaalrhiivides, muuseumides, raamatukogudes, kirikutes jne. Baltikumist välja viia. Läbirääkimiste tulemusena läksid Balti

¹⁰ 29. oktoobril 1879 kiideti Senatis heaks regulatsioonid, milles sätestati, et baptistid võivad vabalt kuulutada oma usku, nende pastorid kinnitatakse ametisse kohaliku kubneri poolt, avalikke baptistlikke jumalateenistusi tohib pidada kubneri loal selleks otstarbeks ehitatud ja sisustatud palvemajades ning et uude usku astunute registreerimisega tegelevad kohalikud ametivõimud.

¹¹ “Die deutschbaltische Rezeption der Russen und ihre Einstellung gegenüber Russland im späten Zarenreich”.

¹² “Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg? Rekrutierung und Beschäftigung von Arbeitskräften aus Polen und dem Baltikum für die deutsche Kriegswirtschaft 1914–1918”.

¹³ Kuigi deporteerimist ja sunnitööd seostatakse tänapäeval eelkõige just Teise maailmasõjaga, tuli seda ette ka juba Esimese maailmasõja ajal.

¹⁴ “Der Einfluss Deutschlands auf die administrative Verwaltung von Memelland in den Jahren 1920–1930”.

¹⁵ Aastatel 1928–1931 pidas Leedu valitsus Saksamaaga läbirääkimisi, et reguleerida 1920. aastal koos Meemeli ala Saksamaalt üle võetud ametnike seisundit ja nende rakendamise võimalikkust. Kõneluste tulemused situatsiooni siiski olulisi muutusi ei toonud, pigem muutsid need Leedu valitsuse olukorra ebalojaalsete ametnikega ümberkäimisel veelgi keerukamaks.

¹⁶ “Deutsche Minderheit und die Kulturselbstverwaltung in der Estnischen Republik von 1918–1940”.

¹⁷ Vt. ka K. Laurits. Saksa kulturomavalitsus ja Vähemusrahvus Eesti Vabariigis 1918/1925–1940. Magistritöö (juh. prof. T. Rosenberg). Tartu Ülikool, Tartu, 2005.

¹⁸ “Deutschbaltisches Kulturgut zwischen den Vereinbarungen von dem Dritten Reich und der Sowjetunion im Jahre 1939”.

riikidesse maha jäänud kultuurivarad vastavate riikide omandisse, väljavedamisele määratud kultuuriväärtused aga Kolmanda Riigi valdusesse. Kultuurivarade jagamisel lähtuti esmajoonel rahvuslikest *resp.* riiklikest huvidest.

Kolmanda sektiooni, mis kandis alapealkirja “Lähiajaloo aspekte: enamusrahvustest ja vähemusrhuvustest ning nende identiteetidest”, avas ettekandega¹⁹ Timofei Agarin (Göttingen), kes rääkis venekeelse elanikkonna suhtumisest Balti riikide taasiseseisvumisesse. Uurijad, kes tegelevad tänaste Balti riikide ajalooaga, on Agarini sõnul enamasti alahinnanud venekeelse elanikkonna rolli Baltikumi taasiseseisvumisprotsessis ja rõhutanud, et nimetatud kihid polnud oma koduvabariikidele piisavalt lojaalsed. Valdavalt on jäänud tagaplaanile tõsiasi, et *perestroika* aastatel osalesid ka paljud siinsed venelased aktiivselt iseseisvusliikumises, pooldades Baltikumi eraldumist Nõukogude Liidust.²⁰ Isegi kui Interliikumine (*Interdviženie*) Eestis ja Interrinne (*Interfront*) Lätis esinesid viimastel *perestroika* aastatel sageli avalikkuses, leidsid need liikumised kohalike venelaste seas vähe poolehoidu. Sellest kõigest ei anna tunnistust mitte ainult vähene toetus Interrindele *resp.* liikumisele, vaid ka venekeelse elanikkonna ühemõtteline “jah” referendumitel, kus otsustati Eesti ja Läti taasiseseisvumine.

Christine Keller (Berlin) analüüsis²¹ erinevate etniliste gruppide omavahelise kommunikatsiooni võimalikkust Tartu kui ülikoolilinna näitel, kus elavad ja õpivad kõrvuti nii eesti kui ka vene rahvusest tudengid. Iga rahvusgrupi “enesepeilt” ja nägemus võrast etnilisest grupist baseerub sageli stereotüüpsetel ettekujutustel. Nimetatud stereotüübid on sageli kujunenud vastastikuste ajalooliste ja poliitiliste kogemuste tulemusena. Ettekandja tõdes, et suurel osal venekeelsest Eesti rahvastikust on tõsised raskused riigi ühiskonda integreerumisel. Selle peamiseks põhjuseks on nii mõlema etnilise grupi vastastikune (kultuuriline) mittemõistmine kui ka eksisteeriv keelebarjäär.

Kristel Kaljundi (München) ettekanne²²

andis juba kaitstud doktoriväitekirja ja selleks läbi viidud meediauuringu ja intervjuude (2003) põhjal ülevaate eestlaste rahvusidentiteedist kui “Euroopa-identiteedist”. Eestlaste rahvusidentiteedi kujunemisel on määravaks asukoht Ida- ja Lääne-Euroopa piiril, sellest tulenevalt eksisteerib hetkel kaks Ida ja Läänega seotud diskursust. Neist varasem asetab Eesti Lääne-Euroopasse, eraldades ta seega Venemaast. Põhjendusi selleks otsitakse minevikust, rõhutades eeskätt sakslaste rolli Eesti ajaloo. Teise Ida-Lääne-diskursuse raames tajutakse Eestit osana Ida-Euroopast. Selle diskursuse juured ulatuvad lääneriikide suhtumisse Eestisse 1990. aastate algul – nimelt nähti (ja nähakse) Eestit Lääne-Euroopas osana “Idast”, mida eestlased tajusid pigem negatiivselt. Läbi uuema idalääne-diskursuse prisma paistab aga just “Ida” edumeelne ja paindlik, “Lääs” aga seevastu stagneeruv ja vananev. Viimast suhtumist võib pidada omamoodi “protestiidentiteediks”, mis uuenenud suhetes teiste Euroopa riikidega (eelkõige Euroopa Liidu liikmesriigi staatuse raamides) on hakanud nõrgenema.

Konverents lõppes korraldajate ja ettekandjate vastastikuste tänuavaldustega ning kõlama jäi kõigi osalejate kindel soov ka tulevikus sarnastel Baltimaade ajalugu käsitlevatel konverentsidel kohtuda. Diskussioon Baltikumi ajalooaga seotud küsimuste üle Saksamaal jätkub. Jääb üle loota, et sellele ei jäta oma mõju avaldamata ka sarnased Balti riikide ja Saksamaa noorte ajaloolaste ühiskonverentsid.

Kaido Laurits

¹⁹ “Cosmopolitans vs. Internationalists: Russian-speakers’ Competing Logics of Civic Engagement in the Baltic Popular Movements”.

²⁰ Eriti Lätis, mille puhul praegusel hetkel eeldatakse, et kohalikud venelased on Läti riigi suhtes vaenulikult meelestatud, olid laiad venekeelse elanikkonna kihid aktiivselt iseseisvusliikumises tegevad. Ka Eestis, kus (erinevalt Lätist) suurem osa venelastest kuulusid vaid tehnilise intelligentsi või töölisklassi hulka, oli toetus iseseisvumismõttele märgatav.

²¹ “Pfade der Identitätsbildung im geteilten Raum – eine Untersuchung unter Studierenden in der Universitätsstadt Tartu, Estland”.

²² “Aktueller Ost-West Diskurs und Identitätskonstruktion der Esten”.